

הרב איתן שנדורפי

הברית המיוחדת שנכרתה על שילוח עבדים

לעילוי נשמת

מו"ר מרן הרב צבי יהודה הכהן

קוק זצ"ל

שזכה לכל המעלות שהבטיח ר' מאיר למי

שלומד תורה לשמה

וגם זכה להעמיד תלמידים הרבה במשך למעלה

מיובל שנים

הגמרא במסכת שבת (ק"ה, ב) אומרת: "אמר רב יהודה אמר רב: כל המתעצל בהספדו של חכם - ראוי לקוברו בחייו, שנאמר: 'ויקברו אותו בגבול נחלתו בתמנת סרח אשר בהר אפרים מצפון להר געש' (יהושע כד, ל), מלמד שרגש עליהן הר להורגן".

הסביר מרן הרב זצ"ל ב"עין איה" שם (סימן ו):

ההתעצלות משמעותה שהוא כן עוסק בהספדו של החכם, אלא שהוא מתעסק בו בעצלות, ולא בכל המילוי של הכבוד הדרוש... כשלוך זה אירע לדורו של יהושע. לגבי יהושע הכל הרגישו ביהושע את הכובש המעשי שהביא את ישראל לארץ ירושתו, ושהפיל לפניו עמים רבים ומלכים אדירים. אבל מתוך הפרסום הגדול של מפעלי יהושע הגלויים, נתעצלו לחדור בערכו הרוחני הגדול של יהושע, הנביא הגדול והשקדן הגדול שלא ימוש ספר התורה ממנו, וקיים 'והגית בו יומם ולילה' (יהושע א', ח).

לא עלה היתרון הפנימי האמיתי, הרוחני, הגנוז בנשמתו של יהושע על לב המספידים, מפני שרק את המפעלים המוחשיים אשר הובלטו כל כך בחייו הדגישו, שהם באמת טפלים לגבי העיקר - הערך הרוחני הצפון של יהושע עבד ד'.

הרב צבי יהודה, מורנו ורבינו זצ"ל, ידוע היום לדור הצעיר בעיקר כלוחם הגדול על שלמותה של ארץ ישראל. אולם רבינו היה כמעין המתגבר בכל מקצועות התורה, וצא ולמד מה שכתב עליו הרב זוין בספרו "אישים ושיטות" [בפרק על מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק (עמ' 264)]: "ראוי ליחד קצת את הדיבור על הערותיו הענייניות המרובות של הרב צבי יהודה קוק. 'ואת צנועים חכמה' (משלי י"א, ב). מתרחק מן הפרסום ומן הדומה לו, ובמקום שאתה מוצא ענותנותו

אתה מוצא גדולתו. הולך בעקבותיו של אבא בתורה ובמחשבה ובמעשה".
במאמר זה שנכתב לזכרו של מרן זצ"ל, מובאים מקצת מן המקצת מדבריו
בענין אחר לחלוטין - בענין עבד עברי.

הקדמה

פרשת משפטים מתייחדת בריבוי המצוות שבה¹: מצוות שבין אדם למקום,
ומצוות שבין אדם לחברו. בראש כל המצוות עומדת פרשת עבד עברי.
גם מתקני הפטרות תיקנו את הפטרת פרשת משפטים בפרק העוסק במצוות
שחרור עבד עברי, בספר ירמיהו (לד, ח-כב)².
בשני מקומות נוספים התייחסה התורה לדיני עבד עברי: בפרשת בהר (ויקרא
כ"ה, לט-נה), ובפרשת ראה (דברים ט"ו, יב-יח)³. אמנם בימינו [מאז שבטל
היובל] אינו נוהג דין עבד עברי, והעבדות בכללותה כמעט שעברה מן העולם, אך
תופעה זו עצמה נובעת מההרחקות שהרחיקה התורה את השעבוד בעבדים⁴.
מאמר זה יעסוק במצוות שילוח עבד עברי ובדברים המיוחדים שנאמרו עליה.

א. הסבר רש"י והקושי עליו

בראש הפרשה מצווה ד' את האדון הקונה עבד עברי לשלח את עבדו בשנה
השביעית: "כי תקנה עבד עברי - שש שנים יעבד, ובשביעית יצא לחפשי חנם" (כ"א, ב).
עוד נאמר בפרשה (שם, ה-ו): "ואם אמר יאמר העבד: אהבתי את אדני, את אשתי
ואת בני, לא אצא חפשי. והגישו אדניו אל האלהים, והגישו אל הדלת או אל המזוזה, ורצע
אדניו את אזנו במרצע, ועבדו לעלם". אמנם פסוק זה אינו עוסק בחובת האדון
לשלח את עבדו, אלא בדינו של עבד שאינו רוצה לצאת לחפשי, אבל בדברי
רש"י לפסוק זה ישנו חידוש, שיוביל אותנו להבין את עומק מצוות שילוח
העבדים, ואלו דבריו:

"ר' שמעון היה דורש מקרא זה כמין חומר⁵: מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים
שבבית? אמר הקב"ה: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף
ועל שתי המזוזות ואמרתי: 'כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם' (ויקרא כ"ה, נה),

1 ספר החינוך מנה בפרשה עשרים וארבע מצוות.

2 א. כדי שלא לסיים בדבר רע תקנו שיוסיפו לקרוא מסוף פרק לג פסוקים כה-כו.
ב. יש להעיר שברוב השנים אין מפטירים בהפטרה זו, כיון שבדרך כלל בשנה פשוטה
[שאינה מעוברת] מפטירים בפרשת שקלים.

3 עיין במאמרו הנפלא של הרב לייב מינצברג "האור הגנוז בחמשת הספרים" בקובץ "תורה
ודעת" ב' (תשס"ז) עמוד פו, שביאר מדוע הפרידה התורה את דיני עבד עברי לשלוש פרשות
בשלושה חומשים!

4 עיין בספר "עיונים חדשים בספר שמות" לנחמה ליבוביץ במבוא ובמיוחד בהערה 3 (עמ' 14-13).

5 פירש רש"י בקדושין כב ע"ב: "צרו המרגליות וצרו הבושם תלוי בצואר לתכשיט".

ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו - ירצע בפניהם" (כ"א, ו).
החזקוני שם הביא את דברי רש"י ושאל עליו: "פירש רש"י: 'כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי: כי לי בני ישראל עבדים'. חז"ק: שהרי פסוק זה לא נאמר עד סיני (ויקרא כ"ה, נה)!"
כלומר: החזקוני מקשה על רש"י שפסוק זה כלל לא נאמר ביציאת מצרים, אלא בפרשת בהר, שנאמרה בהר סיני, לפחות חמישים יום אחרי יציאת מצרים, וכיצד כתב רש"י שד' אמר פסוק זה ביציאת מצרים?⁷

ב. הסבר דברי רש"י על פי הפסוק בירמיהו

נראה להסביר את דברי רש"י על פי מה שנאמר בהפטרה בספר ירמיהו (פרק ל"ד). שם מסופר שבזמן המצור על ירושלים שכנע צדקיהו מלך יהודה את העם לשחרר את עבדיהם שכבר עבדו שש שנים. העם הסכים ואף כרת ברית על כך, אבל אחר כך חזרו האדונים ושעבדו את עבדיהם, ואף כרתו ברית חדשה למרוד בד".⁸ אז נאמרה לירמיהו הנבואה הבאה: "כה אמר ד' אלקי ישראל: אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר לך ועבדך שש שנים, ושלחתו חפשי מעמך" (ל"ד, יג-יד). בפסוקים אלו מפורש שביום יציאת מצרים ציוה ד' את בני ישראל וקרת עמהם ברית על שילוח עבדים עבריים!

אמנם ה"מצודת דוד" שם פירש: "ביום הוציא - בעת הוציא וגו', ועל מעמד הר סיני יאמר, שאז כרת ברית על כל המצוות בכללן".⁹ לפי זה לא נאמרה מצוות שילוח עבדים ביום יציאת מצרים, ולא נכרתה עליה ברית מיוחדת. אבל במדרשים מוכח שהיתה ברית מיוחדת על שילוח עבדים, ומשמע שהיא נכרתה ביום יציאת מצרים!

כך נאמר במדרש "שלושה וארבעה"¹⁰:

"עשרה דברים נאמר בהם ברית: הקשת, המילה, השבת, עבודה זרה, תלמוד תורה,

6 כך דרכו של החזקוני לכתוב במקום המלה "קשה". עיין בחזקוני בראשית א, א ובבבאיורי הרב שעוועל שם. עיין עוד במאמרו של יוסף עפר "פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו" ב"מגדים" [בטאון לעניני מקרא בהוצאת מכון יעקב הרצוג] גיליון ח' (סיון תשמ"ט) בפרק ג'.

7 עיין ברבנו עובדיה מברטנורא בפירושו על רש"י שם: "אמר הקב"ה: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות. פירוש: שבשביל שפסחתי על המשקוף, לכך אמרתי: 'כי לי בני ישראל עבדים', וכן כתוב בסוף הפסוק ההוא: 'כי לי בני ישראל עבדים, אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים'. ודבריו דחוקים בהסבר רש"י.

8 עיין שם בירמיהו לד, ח-יא וברש"י שם פסוק יח. על הרקע המדיני למה שקרה אז עיין ברש"י שם פסוקים כא-כב, וכן בירמיהו לז, ה-יא וברש"י שם פסוקים ה-ז.

9 ומקורו באברבנאל, ועיין גם במלבי"ם וב"דעת מקרא" שם.

10 אוצר מדרשים לר' יהודה דוד אייזענשטיין עמ' 540-541 (ניו יורק תרע"ה). כעין זה אמרו גם במכילתא דרשב"י כי תשא לא, טז. הובאו שני המדרשים ב"תורה שלמה" שמות לא, טז אות צג.

שחרור עבדים, כהונה, לוייה, מלכות בית דוד, וארץ ישראל¹¹. ... שחרור עבדים, שנאמר: 'אנכי כרתי ברית את אבותיכם' (ירמיהו לד, יג), ונאמר: 'מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים' (שם, יד). מפורש אם כן במדרש שהיתה ברית מיוחדת על שילוח עבדים, ומהפסוק בירמיהו משמע שברית זו נכרתה ביום יציאת מצרים!

כמו כן קיים מדרש נוסף, בו נאמר שנכרתה ברית עם בני ישראל בשעת יציאת מצרים. כך נאמר במדרש תנחומא (בובר נצבים, ו): "לעברך כבדית ד' אלקיך וגו' - שלש בריתות כרת הקדוש ברוך הוא להם לישראל: אחת כשיצאו ממצרים, ואחת כשעמדו לפני הר סיני, ואחת כאן [בערבות מואב]¹². לפי זה דברי רש"י מתפרשים כפשוטם, שמיד אחרי שד' פסח על המשקוף ועל שתי המזוזות, הוא ציוה אותם על שילוח עבדים!

אולם עדיין יש לשאול: אף אם נסביר שבספר ירמיהו מפורש שבני ישראל נצטוו על שילוח עבדים ביום יציאתם ממצרים, מכל מקום לא נאמר שם מה שנאמר ברש"י שבאותו יום נאסר גם לעבד העומד להשתחרר להישאר להיות עבד! כמו ששאל החזקוני.

נראה לומר שבאותו מעמד של הציווי לשלח עבדים אמר ד' לא רק את הציווי לשלח עבדים אלא גם את הנימוק לציווי זה: "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם, אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים", וחז"ל לימדונו שפסוק זה מלבד היותו נימוק לאדון לשחרר את עבדו, הוא כולל גם אזהרה לעבד העומד להשתחרר שלא ישאר בעבדותו! לפי זה דברי רש"י מסתמכים על הפסוקים בירמיהו, ומוסיפים עליהם שלא רק הציווי לשלח את העבד נאמר ביום יציאת מצרים, אלא גם הנימוק, ובכך מיושבת שאלת החזקוני.

ג. היכן רמוזה הברית בתורה?

יש לשאול: היכן מצאנו בתורה רמז לברית זו?

11 יש לשאול: מדוע הבריתות לא הובאו כסדר הופעתן בתנ"ך? עיין במאמר "עשרה דברים נאמר בהם ברית" בספרי "הדר התורה שמות" (בהכנה לדפוס).

12 יש לציין ששם לא מפורש על מה נכרתה הברית, ומההשוואה לברית בהר סיני ובערבות מואב משמע שהברית שביציאת מצרים נכרתה על כל התורה כולה, ולא רק על מצוות שילוח עבדים! אבל אפשר שהתנחומא גם כן סובר שהברית ביציאת מצרים היתה רק על שילוח עבדים, שכן בהמשך המדרש שם נאמר: "ולמה כרת עמהן כאן? מפני שאותה שכרת עמהם [בהר סיני] בטלחה ואמרו: 'אלה אלהיך' (שמות לב, ד), לפיכך חזר וכתר, וקבע עליה קללה למי שחזר בדבריו". מדוע המדרש לא שאל למה הוצרכה הברית בהר סיני אחרי שנכרתה ברית ביציאת מצרים? אפשר מפני שבהר סיני נכרתה ברית על כל התורה כולה, וביציאת מצרים רק על שילוח עבדים.

[כעין מדרש זה כתוב גם בילקוט שמעוני שם בפרשת נצבים (רמז תתק"מ), ועיין עוד בתנחומא הרגיל שם (נצבים סימן ג) וב"ענף יוסף" שם].

ביציאת מצרים ניתן למצוא שני מאפיינים של דרך כריתת ברית:
1. במספר מקומות למדנו שברית נעשית בדם: דם ברית המילה¹³, דם הברית
בהר סיני¹⁴.

2. רש"י כתב בפרשת נצבים (דברים כ"ט, יא): "כך היו כורתי בריתות עושין:
מחיצה מכאן ומחיצה מכאן, ועוברים בינתיים".

באותו מעמד של יציאת מצרים היה דם על המשקוף ועל שתי המזוזות (שמות
י"ב, ז-יג; י"ב, כב-כג).

כמו כן בני ישראל ביציאתם ממצרים עברו בין שתי המחיצות שעליהן היה
הדם, לבטא את כניסתם לברית¹⁵!

נראה שרש"י עצמו רמז לכך: "ר' שמעון היה דורש מקרא זה כמין חומר: מה
נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב"ה: דלת ומזוזה שהיו עדים
במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרת: 'כי לי בני ישראל
עבדים, עבדי הם' (ויקרא כ"ה, נה), ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון
לעצמו - ירצע בפניהם". פתח רש"י ב"דלת ומזוזה", כמו שכתוב בפסוק: "והגישו
אל הדלת או אל המזוזה" (שמות כ"א, ו), וסיים ב"משקוף ושתי המזוזות" שאינן
נזכרים בפסוק! אלא לרמוז לדם שניתן על המשקוף ועל שתי המזוזות!

ד. מדוע הברית על שילוח עבדים לא נכתבה בפירוש בתורה?

יש לשאול: אף אם מצאנו בתורה רמז לברית שנכרתה בשעת יציאת מצרים, מכל
מקום היא אינה כתובה בפירוש, ועוד שבתורה אפילו לא רמוז על מה היא נכרתה.
מדוע אם כן לא נכתבה ברית זו בתורה? מדוע הדבר נכתב רק בספר ירמיהו?
אמנם מצאנו כעין זה בספר יחזקאל (כ', ז-ט), שם כתוב שבני ישראל במצרים
עבדו עבודה זרה, ודבר זה אינו כתוב בספר שמות! אך שם סיבת הדבר היא
כדי להסתיר את גנותם של ישראל, כמו שהתבאר במאמרים אחרים¹⁶. ועוד
שהרמב"ן (שמות ב', כה) הראה שהדבר רמוז בספר שמות. אבל כאן הדבר אינו
לגנותם של ישראל, אלא להיפך, לשבחם של ישראל, שזכו לברית עם ד'! מדוע
אם כן לא נכתב דבר זה בתורה?

אולי ניתן לומר שהדבר נעשה כדי להסתיר את גנותם של ישראל בזמן ירמיהו,
שלא יורגש שהם עברו על הברית הראשונה שנכרתה כבר ביציאת מצרים, אלא
שנחשוב שהסבר הפסוק הוא כמו שהסביר ה"מצודת דוד", שלא נכרתה ברית

13 עיין במאמר "ברית המילה – ברית של אהבה וברית הארץ" בפ"ב בספרי "הדר התורה" בראשית.

14 עיין במאמר "ספר הברית" ו'דם הברית' מהם ומה משמעותם? בפ"ג ב"שמעתין" גיליון מס' 175.

15 על משמעות המעבר בין שתי מחיצות עיין במאמר "על מה נכרתה ברית בין הבתרים ומה

משמעותה לדורות?" בפ"ג בספרי "הדר התורה" בראשית.

16 "מדוע נשתעבדו ישראל במצרים ובזכות מה נגאלו?" חלק א פ"ב ב"שמעתין" גיליון מס'

146, ו'דם הפסח ודם המילה" פ"ב ב"שמעתין" גיליון מס' 147.

מיוחדת על שילוח עבדים, ובכך תוקטן גנותם¹⁷. עוד אמר בני יקירי ר' בניהו נ"י שאפשר לומר שבשעה רוממה זו של יציאה מעבדות לחירות לא רצתה התורה לדבר בפירוש על מצב כזה שבו יש עבד עברי, כיון שעבד עברי הוא או מפני שמכר עצמו להיות עבד לחברו כיון שהעני ואין לו מה לאכול, או מפני שגנב ונמכר בגנבתו. ועדיין יש לעיין בדבר.

ה. דברי הירושלמי על מצות שילוח עבדים

בתלמוד הירושלמי במסכת ראש השנה (פ"ג ה"ה) דנו בפסוקים אלו של שילוח עבדים שבספר ירמיהו, ואמרו שהם רמוזים בפסוקי התורה! כך נאמר שם: אמר ר' שמואל בר רב יצחק: 'וידבר ד' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל [ואל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל מארץ מצרים] (שמות ו, יג) - על מה ציווים? על פרשת שילוח עבדים¹⁸. ואתיא כהיא דאמר ר' הילא: לא נענשו ישראל אלא על פרשת שילוח עבדים. הדא הוא דכתיב: 'מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי וגו' (ירמיה לד, יד). תני בשם רבינחמיה: 'היתה כאניות סוחר, ממרחק תביא לחמה' (משלי לא, יד) - דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר¹⁹.

1. הסבר "קרבן העדה"

הסביר "קרבן העדה" את דברי הירושלמי: "ויצום אל בני ישראל - כאילו כתיב 'על בני ישראל'. ציווים שלא ישעבדו איש באחיו מבני ישראל, ובזכות זה יהיו נגאלים. ואתיא הא דאמר ר' שמואל כהא דאמר ר' הילא: לא נענשו ישראל - שגלו מן הארץ אלא על פרשת שילוח עבדים. ולמה דווקא על שילוח עבדים? לפי שהיא היתה מצוה ראשונה להם במצרים, ובשבילה נגאלו ממצרים. הדא הוא דכתיב: 'מקץ שבע שנים תשלחו' - לעיל מיניה כתיב: 'כה אמר ד' אלקי ישראל: אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אתם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי וגו', וקשיא: היכן כרת ברית שעל ידי כך יהיו נגאלים? אלא כדאמר ר' שמואל: 'ויצום אל בני ישראל'.

17 עיין במה שכתבתי במאמר "מדוע נשתעבדו ישראל במצרים ובזכות מה נגאלו?" בהערה 17.
18 עיין ברש"י, ראב"ע, רמב"ן, רבנו בחיי, בעל הטורים, חזקוני, ספורנו ו"אור החיים" הקדוש, שהסבירו את הפסוק במספר אופנים, ושלא כירושלמי.

19 עיין בסוף ספר "אורות" (עמ' קפט), שם כתב הרב צבי יהודה: "דברי תורה - עשירים במקום אחר", והשמיט את המלים "עניים במקומן" הכתובות בירושלמי, ואף על פי כן ציין כמקור לירושלמי כאן!

נראה שכוונתו היתה כך: במקור שהביא הירושלמי אכן דברי התורה היו עניים במקומן, שכן בתורה לא כתוב בפירוש שנכרתה ברית על שילוח העבדים, אבל במקום שהרב צבי יהודה רצה רק להוסיף מקורות נוספים בהם עסק הרב בנושא הנידון, הוא לא כתב את המלים "עניים במקומן"!

ועשירים במקום אחר - וצריך להביא ממרחק לחמה, והכי נמי אי לאו דכתיב 'ויצום אל בני ישראל' לא היינו יודעים היכן נצטוו ישראל על שילוח עבדים בצאתם ממצרים, ושעל ידי כן נגאלו. ואי 'מקץ שבע שנים' לא היינו מפרשים 'ויצום אל בני ישראל' דקאי על שילוח עבדים".

לפי "קרבן העדה" מצוות שילוח עבדים היתה המצווה ראשונה שהצטוו בני ישראל במצרים, ובזכותה נגאלו ממצרים, ולכן נענשו בגלות כשביטלו בימי ירמיהו. ונראה שכוונתו כדברי ה"משך חכמה" שיובאו בסמוך.

2. הסבר ה"משך חכמה"

כתב ה"משך חכמה" בפרשת וארא על הפסוק "ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל מארץ מצרים" (שמות ו', יג):

"יתכן כי גם אז במצרים היו גדולי האומה אשר היו שרים, נכבדים ואפרתים, והם היו משעבדים את בני ישראל לעבדים שמכרו המצרים להם. ואולי היו המה השלושה שבטים ראובן, שמעון ולוי שהנהיגו שררה במצרים, כמו שאיתא במדרש נשא (במדבר רבה י"ג, י) ... ומהם היו בני חורין הרבה ושרים, אשר היו משעבדים את ישראל הנמכרים להם מהממשלה של פרעה. לכן ציוה ד' יתברך שבני ישראל וגם פרעה יוציאו את בני ישראל מהשעבוד. ולכן סמך לזה יחוס השלושה שבטים (שם, יד-כה), ומסיים (שם, כו): 'הוא אהרן ומשה, אשר אמר ד' להם: הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים על צבאתם', שיהיו כל משפחה ושבט צבא בפני עצמו, ולא ישתעבדו ישראל זה לזה. וכנראה שלזה כיוון הירושלמי (ראש השנה פ"ג ה"ה): 'ויצום אל בני ישראל - מה ציוונו? על פרשת שילוח עבדים'. רצונו לומר שישלחו עבדיהן מישראל ששעבדו תחת ידם, כמו שכתבנו. הדא הוא דכתיב: 'כה אמר ד' אלקי ישראל: אנכי כרתתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי' וגו' הנאמר בספר ירמיהו (לד, יד)".

לפי זה נצטוו בני ישראל כבר במצרים לשלח את העבדים שהיו להם, ואפשר שזו גם כן כוונת "קרבן העדה"²⁰.

20 א. עיין ב"תורה שלמה" לפרשת וארא מלואים סימן ג' חלק ט' עמ' קטז-ק"ז שהסביר גם הוא כ"משך חכמה".

ב. עיין בספר "אמרי אמת" לאדמו"ר מגור פרשת משפטים תרפ"ט שכתב: "בירושלמי ראש השנה איתא על הפסוק 'ידבר ד' אל משה ואל אהרן ויצום אל בני ישראל' על מה ציוונו? על פרשת שילוח עבדים וכו'. בתורה לא כתוב שנאמר להם במצרים הפסוק 'כי לי בני ישראל עבדים', כי במצרים לא כולם שמעו, דכתיב: 'ולא שמעו אל משה' (שמות ו, ט), ולכן לא כתוב זה בתורה".

3. שאלות על הסבר "קרבן העדה" וה"משך חכמה"

מדברי ה"משך חכמה", וכן מפשטות דבריו של "קרבן העדה", נראה שהירושלמי אינו סובר כמו שהסברנו על פי המדרש שמצוות שילוח עבדים ניתנה ביום יציאת מצרים, אלא עוד קודם לכן, לפני שהתחילו עשרת המכות, שהרי הפסוק בפרשת וארא נאמר עוד לפני שהתחילו המכות, כשנה לפני יציאת מצרים²¹! אבל יש לשאול על דבריהם שתי שאלות:

1. לפי דבריהם הפסוק בירמיהו אינו מתפרש כפשוטו, שכן בפסוק כתוב: "ביום הוציאי אותם מארץ מצרים"²²!
2. לפי דבריהם מצוות שילוח עבדים ניתנה עוד לפני מצות "החדש הזה לכם", והרי רש"י הראשון בתורה (בראשית א', א) כתב: "אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'החדש הזה לכם' (שמות י"ב, ב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל!"

אמנם לכאורה מפורש בירושלמי שמצוות שילוח עבדים נאמרה עוד לפני "החדש הזה לכם", שכן הירושלמי הוכיח את דבריו מהפסוקים בפרשת וארא, שנאמרו עוד לפני תחילת עשר המכות! אך לפי זה יצטרכו ה"משך חכמה" ו"קרבן העדה" לומר שרש"י חולק על הירושלמי²³! יש להדגיש שהסברנו בדעת רש"י בפרשת משפטים, שהברית נכרתה ביום יציאת מצרים, מתבסס על פשט הפסוק בירמיהו, וכהסבר המדרשים, ובנוסף לכך רש"י בפרשת משפטים לשיטתו בפרשת בראשית שמצות "החדש הזה לכם" היא המצווה הראשונה שנצטוו בה ישראל, כפשט המדרש תנחומא, ואף אם הירושלמי חולק עליו, מכל מקום דבריו מבוססים על מדרשי חז"ל!

לכאורה יש בדבריו תשובה לשאלה ששאלנו בפ"ד, אבל דבריו מתייחסים לשאלה מדוע הדברים אינם כתובים בפירוש בפרשת וארא, ואינם מתייחסים לשאלה מדוע הם אינם כתובים בפרשת בא, כפי שיבואר בסמוך.

21 עיין עדיות סוף פ"ב ובמפרשים שם.

22 עיין על כך בספר "אמרי בינה" למהר"ץ חיות סימן א בהגה, (בתוך "כל ספרי מהר"ץ חיות" ח"ב עמ' תתע"ח-תתע"ט), וב"אבני שהם" לר' משה לייב שחור (הוצאת "נטע בנימין" ירושלים, תשנ"ו) בהפטרות פרשת צו.

23 אמנם מקורו של רש"י הוא בתנחומא (בובר בראשית יא, וכעין זה נאמר גם בילקוט שמעוני בא קפז), אבל שם (בשני המקומות) לא נאמר "שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל", אלא זו תוספת של רש"י (עיין בהערות הרב חד"ש לרש"י שם). ורש"י, כזכור, לא פירש את הפסוק בפרשת וארא כמו הירושלמי, כך שאפשר לומר שהם חולקים לשיטתם! אך מכל מקום לכתחילה עדיף לומר שהיכן שלא מצאנו מחלוקת מפורשת עדיף לומר שאין מחלוקת.

4. הסבר רבי חיים שמואלביץ

ב"שיחות מוסר" (שיחה ל"א) הביא רבי חיים שמואלביץ זצ"ל, ראש ישיבת מיר, את דברי הירושלמי ופירש אותו בצורה שונה מדברי ה"משך חכמה", כך שלפי דבריו לא קשות שתי השאלות שנשאלו על דברי ה"משך חכמה" ו"קרבת העדה": "וידבר ד' אל משה ואל אהרן, ויצום אל בני ישראל ואל פרעה מלך מצרים להוציא את בני ישראל מארץ מצרים" (שמות ו', יג), ופירושו בירושלמי (ראש השנה פ"ג ה"ה): 'אמר ר' שמואל בר רב יצחק: על מה ציוום? על פרשת שילוח עבדים'. ומקרא מפורש הוא בספר ירמיהו (ל"ד, יג-יד): 'כה אמר ד' אלקי ישראל: אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי וגו' [ועיין בירושלמי ו'קרבת העדה' שם].

כריתת ברית מיוחדת היתה ביציאת מצרים על מצות שילוח עבד עברי... עוד אמרו בירושלמי: 'ואתא כהיא דאמר ר' הילא: לא נענשו ישראל אלא על פרשת שילוח עבדים'. כלומר מאחר שעל מצוה זו של שילוח עבדים נצטוו ביום צאתם ממצרים, לכן נענשו עליה יותר מאשר על כל מצוות התורה".

עוד נמסר בשמו ("מח ולב" 24 עמ' סא): "מצות שחרור עבדים נהגה רק לאחר כיבוש וחלוקה, ואולם הציווי הראשון, לפני שנמסרה המצוה בסיני, היה ביום היציאה ממצרים: 'אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי אשר ימכר לך ועבדך שש שנים, ושלחתו חפשי מעמך' (ירמיהו ל"ד, יג-יד)".²⁵

בדברי רבי חיים שמואלביץ מפורש בדעת הירושלמי שבני ישראל נצטוו במצות שילוח עבדים ביום צאתם ממצרים, וכפשוט הפסוק בירמיהו, ולכן לא קשה עליו מהפסוקים בירמיהו, וכמו כן לא קשה עליו מרש"י הראשון בתורה!

כיצד יסביר רבי חיים שמואלביץ את הוכחת הירושלמי?

אמנם לכאורה קשה על דבריו, שכן הירושלמי הוכיח את דבריו מהפסוקים בפרשת וארא, שנאמרו עוד לפני תחילת עשר המכות! נראה שאפשר להסביר את הירושלמי בצורה אחרת, ולפיה לא יקשה על הסברו של רבי חיים, וזאת על פי דברי הרמב"ן בפרשת בשלח (שמות טו, כה). הרמב"ן שם כתב: "שם שם לו חק משפט ושם נסהו" - במרה נתן להם מקצת

24 "מח ולב" פרקי מופת ממסכת חייו של מרן רבי חיים שמואלביץ זצ"ל [ליקט כתב וערך הרב ראובן גרוסמן, (הוצאת המכללה לבנות ירושלים)].

25 עיין בספר "אישים ושיטות" (עמוד 147) בשם הרואצ'ובי: "בירושלמי (ראש השנה פ"ג ה"ה) מבואר שיציאת מצרים היתה על מנת שכשיהיו לישראל עבדים עבדים שישלחם לחירות. הוא שאמר הכתוב: 'ויצום אל בני ישראל... להוציא את בני ישראל מארץ מצרים'. והוסיף שם הרב ז'וין בסוגריו: "וראה בירושלמי שם שנתכוונו לפירוש זה בפסוק, וב'קרבת העדה' שם נדחק".

פרשיות של תורה שיתעסקו בהם, שבת פרה אדומה ודינין. ושם נסהו - לעם, לשון רש"י. והיא דעת רבותינו (סנהדרין נ"ו, ב). ואני תמה: למה לא פירש כאן החקים האלה והמשפטים, ויאמר: 'ידבר ד' אל משה: צו את בני ישראל', כאשר אמר בפרשיות הנזכרות למעלה: 'דברו אל כל עדת בני ישראל' וגו' (לעיל י"ב, יג)? וכן יעשה בכל המצוות באהל מועד, בערבות מואב, ופסח מדבר (במדבר ט', ב)!

ולשון רש"י שאמר: 'פרשיות שיתעסקו בהם', משמע שהודיעם החקים ההם ולימד אותם: 'עתיד הקב"ה לצוות אתכם בכך', על הדרך שלמד אברהם אבינו את התורה, והיה זה להרגילם במצוות, ולדעת אם יקבלו אותם בשמחה ובטוב לבב, והוא הנסיון שאמר: 'ושם נסהו', והודיעם שעוד יצווים במצוות, זהו שאמר: 'אם שמוע תשמע לקול ד' אלקיך והאזנת למצותיו' אשר יצוה אותך בהם". מפורש ברמב"ן שישנם מקומות בהם הסבירו חז"ל שבני ישראל נצטוו, וכוונתם היתה רק שבני ישראל נתבשרו שהם עתידים להצטוות. כך נראה לפרש גם כאן: ד' ציוה את משה לומר לבני ישראל עוד לפני התחלת עשר המכות שהוא עתיד לצוות אותם לשלח את עבדיהם, אבל רק ביום יציאת מצרים הוא ציוה אותם, כמו שמפורש בספר ירמיהו!

5. משמעות חדשה בהסבר "קרבת העדה"

אחרי שזכינו להסברו של רבי חיים שמואלביץ בירושלמי, נראה שאפשר להסביר כך גם בדעת "קרבת העדה". דהיינו: בני ישראל נתבשרו על מצות שילוח עבדים כבר בפרשת וארא, ולכן אמר "קרבת העדה" שזו מצוה ראשונה שנצטוו ישראל, אבל לא ניתנה להם מצוה זו עד יום יציאת מצרים בט"ו בניסן, והמצוה הראשונה שניתנה להם היתה מצות "החדש הזה לכם", שניתנה להם בר"ח ניסן, כמו שכתב רש"י בתחילת התורה. אמנם יש לציין שדברים אלו יכולים להאמר רק בדעת "קרבת העדה", אך לא בדעת ה"משך חכמה", שכתב בפירוש שבני ישראל נצטוו כבר בפרשת וארא לשלח את העבדים שהיו להם במצרים.

ו. מהי הברית שבשילוח עבדים?

במדרש "שלושה וארבעה" התבאר שמצות שילוח עבדים אינה רק מצוה, אלא גם נכרתה עליה ברית. יש לשאול: מהי הברית שבמצות שילוח עבדים? בדברי רבותינו נאמרו שלושה הסברים עיקריים למושג "ברית": הסכם²⁶, הבטחה²⁷, שבועה²⁸.

26 עיין ראב"ע בראשית ו, יח, רמב"ן שם ט, יב, אברבנאל שם יז, ד.

27 עיין רמב"ן בראשית ו, יח, טו, יח.

28 עיין רש"י בראשית כד, ז, שמות ו, ד-ח; יג, ה ופסחים סוף דף לח ע"ב ד"ה ברית. המיחס

בכל ברית ישנם שני צדדים. לפעמים שני הצדדים מתחייבים זה לזה, ולפעמים רק צד אחד מתחייב. לדוגמא:

בברית הקשת: ד' התחייב לנח ולבריאה כולה שלא להביא מבול לעולם, ואילו נח לא התחייב דבר²⁹.

בברית בין הבתרים: ד' התחייב לתת לאברהם אבינו ולזרעו את ארץ ישראל, ואילו אברהם לא התחייב דבר³⁰.

בברית המילה: ד' התחייב לתת לאברהם אבינו ולזרעו את ארץ ישראל ולהשרות שכינתו עליו, ואברהם אבינו התחייב למול את עצמו ואת זרעו³¹.

נשאלת השאלה: בברית על שילוח עבדים התחייבו בני ישראל לקיים את המצוה, אך האם גם ד' התחייב לבני ישראל על משהו מסוים אם הם יקיימו את המצוה? אם כן - על מה התחייב ד'? אם לא - מה משמעות המלה "ברית" ביחס למצוה זו? אמנם למדנו שברית יכולה להיות חד צדדית, דהיינו שרק צד אחד מתחייב, אך את זאת מצאנו ביחס להתחייבות ד' כלפי בריותיו, או בין שני אנשים, אך מהי המשמעות של ברית חד צדדית של בני ישראל כלפי ד'? והרי בני ישראל מצווים לקיים את כל המצוות כולן, ועל כולן יחד נכרתה ברית בהר סיני ובערבות מואב³², ואם כן מהי המשמעות שמצוה אחת נקראת "ברית" אם ד' לא התחייב כלפינו אם נקיים את אותה מצוה?

1. הסבר על פי המפרשים בספר ירמיהו

נראה להסביר את משמעות הברית על שילוח העבדים על פי מה שכתבו רש"י, רד"ק והמלבי"ם שם (ירמיהו לד, יז). כתב רש"י: "הנני קורא לכם דרור - מאתי, שאיני אדון לכם להציל, ותהיו הפקר אל החרב ואל הרעב". כעין זה כתב הרד"ק: "הנני קורא לכם דרור נאם ד' אל החרב, אל הדבר, ואל הרעב - כי כולם ישלטו בכם, ולא יהיה לכם אדון שימנע אתכם מהם, כי חפשים תהיו להם".

לרש"י דה"ב לו, יג. ראב"ע בראשית ו, יח; טו, יז, רמב"ן שם כו, ג ודברים כח, ט, חזקוני בראשית טו, ז, ושמות ו, ד, ספורנו בראשית טו, ט ועוד. גם אונקלוס תרגם בצורה זהה את המלים "ברית" ו"שבועה" - "קיים". עיין לדוגמא בבראשית כא, לא-לב. ועיין גם בויקרא רבה ו, ה.

29 עיין בראשית ט, ח-יז ורש"י שם פסוק יד.

30 עיין בראשית טו, יח ורש"י שם, י ורמב"ן שם, יב ואברבנאל שם, יז וכן יז, ד ובמאמר "על מה נכרתה ברית בין הבתרים ומה משמעותה לדורות?" בספרי "הדר התורה" בראשית.

31 עיין רש"י בראשית יז, ב ורבנו בחיי שם יז, כד ובמאמר "ברית המילה - ברית של אהבה וברית הארץ" בספרי "הדר התורה" בראשית.

32 עיין שמות כד, א-יא, ויקרא כו, ג-מו ודברים כח, א-סט [וגמרא סוטה לז ע"א וע"ב ומאמרי "ספר הברית" ו'דם הברית' מהם ומה משמעותם?] ב"שמעתין" גיליון מס' 175].

כעין זה ובתוספת הסבר כתב המלבי"ם: "הנני קורא לכם דרור - כי מי שהוא עבד ד' הוא חפשי מן המקרים, ואין דבר אחר שולט עליו, וכשיוצא חפשי מרשות ד' הוא תחת רשות המקרים, וזהו שנאמר: 'הנני קורא לכם דרור', וזה עונש על שכבשום לעבדים"³³.

לפי דבריהם עולה שכל זמן שבני ישראל קיימו את מצוות שילוח עבדים והדגישו בכך שד' הוא האדון, ד' שמר עליהם באופן מיוחד. ואף שעברו עבירות חמורות והתחייבו עליהם עונשים, מכל מקום ד' שמר עליהם שלא יענשו בכל חומר הדין, אבל ברגע שביטלו את מצות שילוח עבדים, והראו בכך שכאילו ח"ו ד' אינו אדון להם, אלא הם אדונים לעצמם, ד' הפסיק לשמור עליהם והפקירם למקרים, וממילא התחייבו בעונשים חמורים של חרב, דבר ורעב. לפי זה עולה שהברית שנכרתה במצוות שילוח עבדים היתה שד' ישמור על בני ישראל, ואף אם יחטאו לא יענשו בכל חומר הדין.

2. הסבר "קרבת העדה"

הסבר אחר כתב "קרבת העדה" על הירושלמי שם: "ויצום אל בני ישראל - כאילו כתיב 'על בני ישראל'. ציוום שלא ישעבדו איש באחיו מבני ישראל, ובזכות זה יהיו נגאלים. ואתיא הא דאמר ר' שמואל כהא דאמר ר' הילא: לא נענשו ישראל - שגלו מן הארץ אלא על פרשת שילוח עבדים. ולמה דווקא על שילוח עבדים? לפי שהיא היתה מצוה ראשונה להם במצרים, ובשבילה נגאלו ממצרים. הדא הוא דכתיב: 'מקץ שבע שנים תשלחו' - לעיל מיניה כתיב: 'כה אמר ד' אלקי ישראל: אנכי כרתי ברית את אבותיכם ביום הוציא אותם מארץ מצרים מבית עבדים לאמר: מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי' וגו', וקשיא: היכן כרת ברית שעל ידי כך יהיו נגאלים? אלא כדאמר ר' שמואל: 'ויצום אל בני ישראל'".

אם כן לפי "קרבת העדה" ד' התחייב לגאול את ישראל ממצרים אם הם יקיימו מצוה זו, וכן להיפך: אם ישראל לא יקיימו את המצוה - הם יגלו מהארץ! יש לציין שכדברי "קרבת העדה" האחרונים כבר כתב הרמב"ן (שמות כ"א, ב): "כי תקנה עבד עברי - ... ולכך החמיר בה הנביא מאד, ואמר: 'אנכי כרתי ברית את אבותיכם... מקץ שבע שנים תשלחו איש את עבדו ואיש את שפחתו' (ירמיה ל"ד, יג-יד), וגזר בעבורה הגלות (שם, יז-כב), כאשר תגזור התורה גלות על שמיטת הארץ (ויקרא כ"ו, לד-לה), וכמו שאכתוב עוד בעזרת ד' (בויקרא כ"ה, ב)". נראה להטעים יותר את דברי הרמב"ן ו"קרבת העדה" על פי מה שידוע שד' מתנהג עמו במידה כנגד מידה³⁴, ולכן כאשר בני ישראל משחררים את עבדיהם, הם

33 עיין גם במהרי" קרא, באברנאל, ב"מצודת דוד" וב"ילקוט מעם לועז" שם.

34 עיין סוטה ט ע"ב-יוד ע"א.

ראויים להיות בני חורין, אבל אם ח"ו בני ישראל אינם משחררים את עבדיהם אין הם ראויים ח"ו להיות בני חורין, וגלות משמעותה שעבוד לאויבים.

א. שאלות על דברי הרמב"ן ו"קרבן העדה"

יש לשאול על דברי הרמב"ן ו"קרבן העדה" שתי שאלות:

1. בפסוקים שם בספר ירמיהו לא כתוב שהעונש הוא גלות, אלא חרב ודבר ורעב, שמשמעותם מות!

כך נאמר שם: "לכן כה אמר ד': אתם לא שמעתם אלי לקרוא דרור איש לאחיו ואיש לרעהו, הנני קורא לכם דרור נאם ד', אל החרב, אל הדבר, ואל הרעב, ונתתי אתכם לזעוה לכל ממלכות הארץ. ונתתי את האנשים העברים את ברתי, אשר לא הקימו את דברי הברית אשר כרתו לפני, העגל אשר כרתו לשנים ויעברו בין בתריו... ונתתי אתם ביד איביהם וביד מבקשי נפשם, והיתה נבלתם מאכל לעוף השמים ולבהמת הארץ" (ירמיהו לד, יז-כ).

מפורש אם כן בפסוקים אלו סוגים של מות, אך לא גלות! כן ראינו גם בדברי רש"י שם: "הנני קורא לכם דרור - מאתי, שאיני אדון לכם להציל, ותהיו הפקר אל החרב ואל הרעב".

2. המשנה במסכת אבות (פ"ה מ"ט) אומרת: "גלות באה לעולם על עבודה זרה, ועל גילוי עריות, ועל שפיכות דמים, ועל השמטת הארץ!" המשנה לא הזכירה את מצות שילוח עבדים, ולעומת זאת הזכירה עבירות אחרות!

ב. תשובות לדברי הרמב"ן ו"קרבן העדה"

על השאלה הראשונה, שבפסוקים בירמיהו לא נזכרת גלות, אלא עונשים אחרים נראה לענות שהרמב"ן ו"קרבן העדה" למדו זאת ממה שכתוב: "ונתתי אתם ביד איביהם וביד מבקשי נפשם" (שם, כ), שהכוונה לשבי ולגלות, ואף על פי שבהמשך הדברים נאמר: "והיתה נבלתם מאכל לעוף השמים ולבהמת הארץ", שמשמע שהם ימותו, הכוונה היא שמתוך הנתינה ביד מבקשי נפשם יבואו עליהם גם חרב, דבר ורעב³⁵.

35 א. עיין בבא בתרא ח ע"ב: "שבי קשה מכולם, דכולהו איתנהו ביה" ופירש רש"י: "שבי כולהו איתנהו ביה - שהוא ביד העובד כוכבים ומזלות לעשות בו כל חפצו, אם למות [אם לחרב] אם לרעב".

ב. עיין שם בהמשך דברי המלבי"ם שביאר: "ועל שעברו את הברית אומר: 'ונתתי את האנשים' - שעברו ברית כפול:

(א) ברית התורה אשר מכבר, וזהו שאמר: 'העוברים את בריתי'.

(ב) הברית שכרתו עתה, ועל זה אמר: 'אשר לא הקימו את דברי הברית אשר כרתו לפני'.

'ונתתי אותם ביד אויביהם' - על העברת ברית התורה.

'והיתה נבלתם למאכל' - נגד הברית שכרתו בין בתרי העגל.

אולי יש להוכיח פירוש זה ממה שנאמר שם בהמשך: "ואת צדקיהו מלך יהודה ואת שריו אתן ביד איביהם וביד מבקשי נפשם, וביד חיל מלך בבל העלים מעליכם" (כא), וצדקיהו לא נהרג על ידי הכשדים, אלא "רק" נלקח על ידם כשבוי לגלות (שם ל"ט, ה-ז ועוד). על השאלה השניה, מדוע לא כתבה המשנה שגלות באה לעולם על שילוח עבדים, נראה לענות על פי מה שכתב הרמב"ן בפירושו לפרשת בהר (ויקרא כ"ה, ב): "וכן החמיר הנביא וגזר גלות על שילוח עבדים בשנה השביעית, שנאמר: 'אנכי כרתי ברית את אבותיכם וגו' מקץ שבע שנים תשלחו איש את אחיו העברי' וגו' (ירמיה לד, יג-יד), כי גם בעבד שביעית כיובל".

בדבריו אלה ענה הרמב"ן שהמשנה לא כתבה שגלות באה לעולם על שילוח עבדים מפני שהיא כללה זאת בשמיטת הארץ!³⁶ אמנם השנה השביעית של העבד אינה בהכרח שנת השמיטה, כיון שלכל עבד סופרים שבע שנים מיום תחילת עבודתו, אבל הרמב"ן דימה את השנה השביעית של עבד לשבת! אבל עדיין קשה שבמשנה נאמר שעל כל אחת מהעברות הנזכרות נענשים בגלות, ואילו לפי הירושלמי שאמר "לא נענשו ישראל אלא על פרשת שילוח עבדים" משמע שרק על שילוח עבדים נענשו בגלות! ואכן הרמב"ן לא כתב שרק על שילוח עבדים נענשו בגלות, אלא שגם על שילוח עבדים נגזרה גלות. יש ליישב על פי מה שמצאנו דבר דומה בתלמוד הבבלי לענין חורבן ירושלים. בגמרא במסכת יומא (ט', ב) נאמר שבית המקדש הראשון חרב בגלל עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, ובית המקדש השני חרב בגלל שנאת חינוס. לעומת זאת בגמרא במסכת בבא מציעא (ל', ב) אמרו: "לא חרבה ירושלים אלא שהעמידו דבריהם על דין תורה [ולא עשו לפנים משורת הדין]"³⁷. הקשו התוס' שם: "ואם תאמר דביומא (ט', ב) אמר: 'מפני שנאת חינוס'!", ותירצו: "ויש לומר דהא הוא גרמא". כלומר: אף על פי שלשון הגמרא נשמעת מוחלטת: "לא חרבה ירושלים אלא", מכל מקום אין הכוונה שרק בגלל עבירה זו, אלא גם בגלל עבירה זו. וכך יש להסביר גם את הירושלמי³⁸.

³⁶ 'ואת צדקיהו' - הגם שלא עבר בין בתרי העגל, היה בידו למחות ולא מיחה". עיין שם ברמב"ן שהביא את המשנה באבות (פ"ה מ"ט) ובהכרח שבא לענות על השאלה מהפסוקים בירמיהו על המשנה באבות!

³⁷ עיין שם במהלך הגמרא.
³⁸ א. עיין "פני יהושע", "תורת חיים", "חדושי אגדות" למהר"ל ר"ב יהודיע" שם בבבא מציעא, "עיון יעקב" ו"עץ יוסף" ב"עין יעקב" שם, שבת קיט ע"ב ומהרש"א שם, ו"עיון יעקב" ו"ענף יוסף" ב"עין יעקב" שם (אות צ) בשם ספר "איי היים", ומהר"ל בהקדמה לספרו "תפארת ישראל".
 ב. עיין עוד ב"משך חכמה" בפרשת בהר (ויקרא כה, ט) שהסביר אחרת מדוע נענשו דווקא על מצות שילוח עבדים.

ז. מדוע מצוות שילוח עבדים נאמרה ראשונה בפרשת משפטים?

למדנו בפרקים הקודמים על חומרתה של מצות שילוח העבדים, שעל ביטולה נגזרו על ישראל שבי וחרב ודבר ורעב, ושנכרתה עליה ברית מיוחדת. עוד למדנו בהקדמה שפרשת עבד עברי נאמרה כמצוה ראשונה בפרשת משפטים. יש לשאול: מדוע פרשת עבד עברי נאמרה כמצוה ראשונה בפרשת משפטים?

1. הסברי הרמב"ן

כתב הרמב"ן בתחילת פרשת משפטים (שמות כ"א, ב): "כי תקנה עבד עברי - התחיל המשפט הראשון בעבד עברי, מפני שיש בשילוח העבד בשנה השביעית זכר ליציאת מצרים הנזכר בדבור הראשון, כמו שאמר בו: 'וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, ויפדך ד' אלקיך, על כן אנכי מצוך את הדבר הזה היום' (דברים ט"ו, טו), ויש בה עוד זכר למעשה בראשית כשבת, כי השנה השביעית לעבד - שבתון ממלאכת אדוניו, כיום השביעי, ויש בה עוד שביעי בשנים שהוא היובל, כי השביעי נבחר בימים (שמות כ', ח), ובשנים (ויקרא כ"ה, ד), ובשמיטות (שם פסוק ח), והכל לענין אחד, והוא סוד ימות העולם מ'בראשית' (בראשית א', א) עד 'ויכלו' (שם ב', א). ולכן המצוה הזאת ראויה להקדים אותה, שהיא נכבדת מאד, רומזת דברים גדולים במעשה בראשית. ולכן החמיר בה הנביא מאד... וגזר בעבורה הגלות"³⁹.

לפי הרמב"ן מצוות שילוח עבדים חשובה משתי סיבות:

א. יש בה זכר לדבור הראשון: "אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" (שמות כ', ב).

ב. מתוך שהציווי לשלח את העבד מתייחס לשנה השביעית הוא רומז לדבור על השבת (שם, ח-יא), ובו אנו מודים לא רק במציאות ד', אלא גם בכך שד' ברא את העולם בשבעה ימים.

לכן פתחה בה התורה את פרשת משפטים [ועסקה בה עוד לפני המצוות המפרטות את מצות כיבוד אב ואם ואת מצוות "לא תרצח" ו"לא תגנב" (עיין בהערה)]. לכן היא חמורה כל כך, שעל ביטולה נגזרו עונשים חמורים כל כך. על פי זה גם ניתן להסביר מדוע נצטוו עליה בני ישראל כבר ביום יציאת מצרים ומדוע נכרתה עליה ברית מיוחדת!

39 עיין שם בהמשך דברי הרמב"ן (בספר שמות): "וכאשר השלים משפט המצוה הזאת בעבדים העברים, החל במשפט 'לא תרצח' שהיא החמורה, ובכבוד האבות, ובלא תגנוב, וחזר למשפט מכה איש בלי שימות בה, ואחרי כן לרציחת העבד, שהיא חמורה ממייתת הולדות, ואחרי כן לאברי הישראלים והעבדים, ואחרי כן לנזקי הבהמות במיתה. וכל הפרשיות בסדור ובכוונה נכונה".

2. הסברי האברבנאל

האברבנאל בתחילת פרשת משפטים כתב בדומה לדברי הרמב"ן הראשונים: "הנה זכר ראשונה במשפטים משפט העבד העברי, מפני שהוא יוצא מדיבור 'אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים', שהוא הדיבור הראשון ששמעו בהר סיני, יסוד והקדמה לכל שאר הדיבורים".

והוסיף: "ומפני שהקב"ה הוציא את ישראל ממצרים, זכה בהם להיות עבדיו, ולכן לא ראוי שישתעבדו אלו באלו, וכמו שנאמר: 'עבדי הם אשר הוצאתי אתם מארץ מצרים' (ויקרא כ"ה, נה). ולכן בזכרון המשפטים האלה זכר ראשונה משפט העבד העברי שלא ישתעבד לאדונו עבודה עולמית, אלא לשש שנים בלבד, וישבו איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו".

עוד הוסיף האברבנאל: "כנגד 'לא תרצח' הביא מיני הרציחה שאפשר שיעשה האדם לחברו, והראשון מהם הוא כשיקנה אותו לעבדות בהשתעבדו בו כל ימיו, כי זו היא רציחה בחיים, כי כמו שתאר הכתוב הצדקה בשם 'חיים' ואמר: 'וחי אחיך עמך' (ויקרא כ"ה, לו), ככה ייחס ההשתעבדות שהוא הפך הצדקה לרציחה, וכמו שנאמר לירמיהו על ענין שילוח עבדים: 'לכן כה אמר ד': אתם לא שמעתם אלי לקרוא דרור איש לאחיו ואיש לרעהו, הנני קורא לכם דרור נאם ד', אל החרב, אל הדבר, ואל הרעב וגו' (ירמיהו לד, יז), וידוע שמשפטי ד' הם מדה כנגד מדה, כי לפי שהם היו מרצחים אותם לעבודתם יהיו בעונש זה נרצחים ברעב ובדבר ובחרב".

לפי האברבנאל מצות שילוח עבדים חשובה משתי סיבות נוספות:
א. מפני שהקב"ה הוציא אותנו ממצרים זכה בנו להיות עבדיו ולכן לא ראוי שנשתעבד איש באחיו.
ב. בשעבוד העבד העברי מעבר לשש שנים יש צד של רציחה.

לכן פתחה בה התורה את פרשת משפטים. לכן היא חמורה כל כך, שעל ביטולה נגזרו עונשים חמורים כל כך. על פי זה גם ניתן להסביר מדוע נצטוו עליה בני ישראל כבר ביום יציאת מצרים ומדוע נכרתה עליה ברית מיוחדת!

3. הסבר הרב צבי יהודה

בשיחות הרב צבי יהודה לפרשת משפטים נאמר (שמות עמ' 232):
לפני כל סידור מהלכי החיים בחברה, הדבר הראשון הוא הטיפול בענין העבדות. קודם כל יש להיות אדם, אדם שלם ונורמלי, ולא עבד משועבד לדבר חיצוני. ...התעכבות הופעת החירות היא התעכבות הופעת המהות היהודית, חירותה של תורה, שהיא החירות האמיתית. 'אזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי 'כי לי בני ישראל עבדים'

ולא עבדים לעבדים', 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים' - אם חירות זו מתעכבת אז יש צורך בטיפול, ורק אחר כך אפשר לגשת לסידור כל עניני החיים.

לפי דברי הרב צבי יהודה החירות היא הבסיס לעבודת ד', ולכן היא המצווה הראשונה בפרשת משפטים. על פי דבריו אפשר להבין שלכן בני ישראל נצטוו עליה כבר ביום יציאת מצרים, ונכרתה עליה ברית מיוחדת, ולכן על ביטולה נגזרו עונשים חמורים כל כך!⁴⁰

סיכום

במאמר זה למדנו שמצות שילוח עבדים היא מצוה חשובה מאד, ובני ישראל נצטוו עליה כבר ביום יציאתם ממצרים, ואז גם נכרתה עליה ברית מיוחדת.

נאמרו מספר סיבות לגודל חשיבות המצוה:

1. היא רומזת לדיבור הראשון: "אנכי ד' אלקיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" (רמב"ן).
2. שחרור העבד בשנה השביעית מקביל לשמירת השבת, ובשניהם יש הודאה שד' ברא את העולם בשבעה ימים (רמב"ן).
3. מפני שהקב"ה הוציא אותנו ממצרים זכה בנו להיות עבדיו, לכן לא ראוי שנשתעבד איש באחיו (אברבנאל).

40 ועיין עוד שם עמ' 248-249.

עוד העיר בני יקירי, ישעיה מרדכי נ"י, שבשיחה לפרשת בא (עמ' 134) כתב רבנו הרב צבי יהודה שמצות התפלין שבה נצטוו בני ישראל בצאתם ממצרים מבטאת את החירות: "לעתים אנשים המתעניינים ביהדות שואלים אותנו: מה ענין הקוביות הללו? עלינו לזכור מי אנחנו. אנו עם של עבדים משוחררים, בין אם עובדה זו מוצאת חן בעינינו, בין אם אינה מוצאת חן. פעם היו בעולם תקופות של עבדות. חלק מהאנושות היו אדונים וחלק היו עבדים, ולא היה להם אומץ להשתחרר. ובודאי לא היה להם כל כך נעים להיות עבדים. אבל לפעמים הזדמן להם ששוחררו, ואז שמחתם היתה גדולה מאד, והם רקדו ברחובות. גם ביובל קיימת מצוה כללית של שחרור עבדים, עליה היו מכריזים בתקיעת שופר, כי אין עבד לעולם, לנצח, ח"ו. העבדים התחילו לשמוח בראש השנה, וביום הכפורים הופיע השחרור הסופי של חירותם. שמחה זו התגלתה גם בסדרי התלבושת שלהם: 'ועטרותיהם בראשיהם' (ראש השנה ח ע"ב). אצל הגויים, העבדים גילו את שמחתם גם בסימנים חיצוניים והתקשטו בזרי דפנה, שהם מין זרי פרחים, כביטוי של חירות... התפלין הם זרי דפנה שלנו, לא כזרי דפנה של הגויים, שהם ריקים מתוכן. זרי דפנה שלנו הם קבלת עול מלכות שמים, שזכינו להיות עבדים לד', ולא עבדים לעבדים. זאת החירות שלנו". ועיין עוד שם עמ' 114-115. הרב צבי יהודה דימה את התפלין לכתר, ויש להביא ראיה לדברי רבנו ממה שנאמר בספר שמואל (ב' א, י), שהנער העמלקי שסיפר על מות שאול אמר לדוד: "ואקח הנזר אשר על ראשו ואצעדה אשר על זרעו" ותרגם יונתן שם: "טוטפתא דעל דרעיה". ור' יוסף קרא הביא בשם מדרש חז"ל: "הנזר אשר על ראשו - אלו תפלין של ראש. ואצעדה אשר על זרועו - זו תפלין של יד". הרי לנו שהתפלין של ראש הם כתר!

4. אי שחרור עבד יש בו מעין רצח (אברבנאל).
5. אי שחרור עבד מהוה שלילה של כל הסדר החברתי התקין, שבו כל אדם צריך להיות חפשי, ובלעדי חרות זו אי אפשר להיות אדם שלם (הרב צבי יהודה).

לגודל חשיבותה של המצוה פתחה התורה את פרשת משפטים במצוה זו, ולכן היא גם חמורה כל כך, שעל ביטולה נגזרה הגלות (רמב"ן) והמות (רש"י, רד"ק, אברבנאל ומלבי"ם). כמו כן בני ישראל נצטוו עליה מיד ביציאתם ממצרים כיון שקבלת עול מצוה זו היא הבסיס ליציאתם מעבדות לחרות, שאין זכות לאדם להיות בן חורין כאשר הוא משעבד אדם אחר לעבד (הרב כשר). וכן בגלל הבנתם והרגשתם את חשיבות החרות דווקא ביום יציאתם מעבדות לחרות (רבי חיים שמואלביץ).